

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVIII

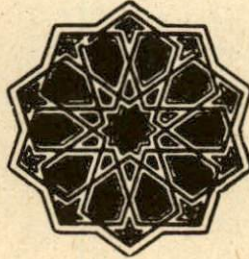

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVIII

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISBN : 975 - 482 - 446 - 0

ISSN : 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1998

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Hüseyin ATAY <i>İslâm Medeniyetinin Doğuşu, Batışı ve Yeniden Doğması</i>	1
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Alman Protestan Kiliseler Günü (Anadolu'dan Bir Müslüman Kadın)</i>	37
Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ <i>Kur'an ve Estetik</i>	53
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>La Conception Musulmane Du Repentir Et Les Conditions De Sa Validite</i>	91
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Osmanlı Son Dönemi Medreselerinde Fen Bilimlerinin Tedrisatı Konusunda Bazı Düşünceler</i>	109
Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Seyyid Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî'nin Bazı Tasavvufî Kavramlara Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar</i>	123
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>İslâm Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı</i>	155
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>IX. Yüzyıl Endülüsi'nde Zındıklık Suçlamaları</i>	195
Prof. Dr. Hasan HANEFİ (Çev. Doç. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU) <i>Esbâb-ı Nüzûlün Anlamı Nedir?</i>	225
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>İrşad Yolu</i>	233
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Alimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati</i>	249
Yrd. Doç. Dr. Sabri ERDEM <i>Hegel Üzerine</i>	269
Dr. Niyazi AKYÜZ <i>İslâm 'ın İlk Döneminde, Hz. Muhammed'in Tebliğinin Psiko-Sosyal Temelleri</i>	275
Dr. Niyazi AKYÜZ <i>Dinin Mesajının Sosyo-Kültürel Muhtevası ve İslâm</i>	295

Dr. Şaban Ali DÜZGÜN	
<i>Değişim ve Toplumsal Değişim Şartları</i>	309
Dr. Seyfettin ERŞAHİN	
<i>Meşihat-ı İslamiye'den "Diyaset Rıyaseti" ne: Ziya Gökalp'in Şeyhülislam- lık Tasarısı</i>	333
Dr. Recai DOĞAN	
<i>II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi</i>	361
Dr. Mustafa AŞKAR	
<i>Şeyh Bedreddin'in Varidât-ı ve Şeyh Muhyiddin Yavsi'nin Varidât Şerhi Üzerine Bir Değerlendirme</i>	447
Ar. Gör. Durmuş ARIK	
<i>Çuvaşların Din</i>	453
Ar. Gör. Mahfuz SÖYLEMEZ	
<i>İlk Harici Devlet: Rüstemi'ler (160-297/777-909)</i>	457

İLK HARİCİ DEVLET: RÜSTEMİLER (160-297/777-909)

M. Mahfuz SÖYLEMEZ

Giriş

Kuzey Afrika'da ilk Harici/İbâdî devleti kuran İbâdîlerin tarihini işlerken, bu mezhebin ortaya çıkışı ile ilgili özet bilgi vermemiz yerinde olacaktır. Hz. Osman bir takım icraatlarından dolayı eleştirilip, 35/655 tarihinde Kûfe, Basra ve Mısır'dan gelen muhalif guruplar tarafından uzun sayılabilecek bir muhasara döneminden sonra, Medineliler'in gözleri önünde öldürüldü. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle boşalan hilafet makamına, Medine'de bulunan muhalif guruplardan Mısırlılar Hz. Ali'yi, Basralılar Talha'yı, Kûfeliler ise Zübeyr'i getirmek istiyorlardı. Talha ve Zübeyr'in hilafeti kabul etmemeleri üzerine, Hz. Ali, Medine'de bulunan muhalifler ve Ashabın ortak kararıyla hilafete getirildi.

Hz. Ali'nin hilafete getirilişinden kısa bir süre sonra, hilafetini onaylamayan ve onu Hz. Osman'ın öldürülmesinin sorumlusu olarak görenler Mekke'de toplanarak muhalefete başladılar. Başını Hz. Âişe'nin çektiği bu gurubun içinde Talha ve Zübeyr gibi daha önce Hz. Ali'ye biat etmiş olan şahıslar da bulunuyordu. Techizatının büyük bir kısmı Hz. Osman'ın Yemen Valisi Ya'la b. Münye ve Basra valisi Ebû Âmir tarafından sağlanan bir ordu oluşturuldu. Oluşturulan bu ordu ile Hz. Ali arasında Basra yakınlarında meydana gelen Cemel Savaşında Hz. Âişe'nin ordusu dağıldı, Talha ve Zübeyr öldürüldü. Basra'ya giren Hz. Ali, kısa bir süre sonra, Kûfe'ye geçti ve burayı hükümet merkezi yaptı.

Bu arada Hz. Ali tarafından görevden alınan Hz. Osman'ın Şam valisi Muaviye, Hz. Ali'ye biat etmediği gibi, Hz. Osman'a yakınlığını ileri sürüp, onun katillerinin kendisine verilmesini istedi. Hz. Ali, katillerin cezalandırılmasını zamana bıraktığı için bu teklifi kabul etmedi. Başından beri gözü hilafette olan ve Hz. Osman'ın katlini -emeline ulaş-

mak için- fırsat olarak değerlendiren Muaviye, Hz. Ali'ye karşı muhalefet bayrağı açtı. Uzun barış müzakerelerinin sonuç vermemesi üzerine savaş kaçınılmaz olunca, iki ordu *Stiffin*'de karşı karşıya geldi. Muaviye, Amr b. Âs'ın tarihi hilesi ile yenilmekten kurtularak, Hz. Ali'yle eşit koşullarda müzakere masasına oturdu. "*Tahkim*" olarak da bilinen bu olay, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki ihtilafı gidermediği gibi, "*Hüküm ancak Allah'ındır*" diyerek, hükmü belli olan bir konuda hakemlere baş vurma- nın küfür olduğu iddiasıyla *Tahkim*'e karşı çıkan ve adına Haricîler denen üçüncü bir gurubun ortaya çıkmasına da sebep oldu.

Küfeliler arasında ortaya çıkan bu guruba karşı Hz. Ali, Nahrevân ve diğer savaşlarda önemli başarılar elde ettiyse de, bu muhalif gurubu tümüyle ortadan kaldırmaya muvaffak olamadı. Hz. Ali'nin, Haricîlere mensup olan İbn Mülcem tarafından şehid edilmesiyle, Haricîler için yeni bir dönem başlamış oldu. Bu yeni dönemde Haricîler, bir taraftan onları iktidarı Emevîler'e kaptırmalarının müsebbibi ve aynı zamanda Hz. Ali'nin katilleri olarak gören Küfelilerle, diğer taraftan kendilerini sindirmeye çalışan Emevîler ile mücadele etmek durumunda kaldılar. Bunun sonucu olarak Kûfe, Haricîliğin merkezi olma vasfını Basra'ya devretti. Yezîd b. Muaviye'ye karşı Mekke'de muhalefet bayrağı açan Abdullah b. Zübeyr'in yanında Emevîler'e karşı savaşan Haricîler, Basra'ya dönüşlerinde aralarında çıkan ihtilaf üzerine bir kaç kola ayrıldılar. Bunların en önemlileri; Ezârika, Necedât, İbâdiye ve Sufriye'dir.

Basra'yı karargah edinen Haricîler, Emevî valilerinden Ubeydullah b. Ziyâd, Haccac b. Yusuf ve daha sonraki valiler döneminde devletin daha uç bölgelerine; Horasan, Yemen ve Ummân'a yerleştiler. Haricîlerden Horasan yöresinde bulunanlar, Emevîler'in son dönemlerinde izlenen sert politikalar sonucunda buralardan ayrılmak zorunda kaldılar. Bu yörelerden ayrılan Haricîlerin büyük bir kısmı devletin hakimiyetinin henüz tam pekişmediği, nisbeten daha sakin Kuzey Afrika'ya yerleştiler¹. Emevî devletinin izlemiş olduğu Arapçılık politikasının da buralarda muhalif gurupların gelişmesinde katkısının olduğu düşünülebilir.

1. İslam dini; Kuzey Afrika'ya Hz. Ömer tarafından görevlendirilen Amr b. Âs'ın Mısır'ı 21/641 tarihinde fethetmesiyle girmiştir. Afrika'nın asıl fethi Hz. Osman tarafından görevlendirilen Abdullah b. Sa'd tarafından gerçekleştirilmiştir. O, Trablus'tan, bugünkü Tunus civarına kadar olan bölgeyi fethederek, Kuzey Afrika'nın İslâmlaşmasında önemli rol oynadı. Daha sonra İfrikiyye başkomutanlığına getirilen Ukbe b. Nâfi' Kuzey Afrika'yı baştan başa fethederek Kayrevân şehrini kurdu ve Berberî kabilelerin İslâm'ı kabul etmelerinde büyük gayretler sarfetti. Bu fetihler sonucunda Müslümanlar, Atlantik kıyılarına kadar ilerleyerek Kuzey Afrika'ya hakim oldular.

İbâdîliğin Kuzey Afrika'ya Girişi

Haricîliğin bir kolu olan İbâdîliğin², Kuzey Afrika'ya, Haricîlerin önde gelen bilginlerinden Seleme b. Said³ ve İbn Abbas'ın mevlası İkrime'nin⁴ faaliyetleri sonucu, hicrî II. asırda girdiği rivayet edilmektedir⁵. Seleme b. Said'in gayretleri sonucu İbadîliği benimseyen Berberîlerden bazıları Basra İbâdîlerinin reisi olan Ebû Ubeyde'nin ders halkasına katılmak üzere Basra'ya gittiler. Burada eğitim gören Berberîler, İbâdîliği yaymak için ülkelerine geri dönüp, orada birer *dâi* olarak faaliyetlerine devam ettiler. Bunlardan beşi *Hameletu'l-İlm* olarak tanınmaktadır⁶. Bunlar: Ebû'l-Hattâb Abdu'l-A'lâ b. Semh el-Meafirî⁷,

2. İbâdîler; Abdullah b. İbâd et-Temîmî'ye nisbet edilen Haricî fırkadır. Bu fırkanın en ünlü imamı Câbir b. Zeyd el-Ezdi el-Ummânî'dir. Câbir, İbâdîliğin asıl kurucusu olarak da kabul edilmektedir. Câbir, halkı Hulefâ-i Raşidin dönemindeki şûra sistemi, adalet ve eşitliğe çağırıyordu. Bu görüşlerinden dolayı Emevîler tarafından Ummân'a sürgüne gönderildi. Burada fikirlerini yaymak için mücadele etti. Oradan Basra'ya geri döndü ve burada da h. 93'de öldü. Onun ölümüyle İbâdîlerin imamlığına Ebû Ubeyde b. Kerime seçildi. Câbir'in öğretilerine sıkı sıkıya bağlı olan Ebû Ubeyde, Irak valisi Haccâc tarafından bu fikirlerinden ötürü bir süre hapsedildi. Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik tarafından hapisten çıkarılan Ebû Ubeyde, İbâdîliğin Kuzey Afrika'ya yayılmasında önemli pay sahibidir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, (thk. Servet Ükkaş, Kahire, 1991) 622; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (I-III, Mısır, 1317) I, 180; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, "er-Rüstemiyyûn fi Tahert 162-297 h. İntişârü'l-İbâdiyye fi'l-Mağrib ve Eseruhu fi Kıyâmî'd-Devleti'r-Rüstemiyye", *Mecelletu'l-Müerrihi'l-Arabiyyi*, (Bağdat, 1987), XXXIV, 200, 186
3. **Seleme b. Sa'd b. Ali b. Esed el-Hadremî**'nin, Süfîye mezhebine mensup olduğu ve Kuzey Afrika'da Süfîriğin yayılması için faaliyet gösterdiği ile ilgili farklı kanaatler de mevcuttur.
4. **İkrime el-Berberî**; Hz. Ali, Hz. Aişe, İbn Abbas, Ebû Hureyre, Ukbe b. Âmir ve Ebû Saîd'den rivayetlerde bulunmaktadır. Katâde, onun tefsir konusunda insanların en bilginlerinden olduğunu söylemektedir. Hadisleri Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Main ve Buharî tarafından kullanılmıştır. h. 105 veya 106 yılında Medine'de vefat etti. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdülhâdi ed-Dımeşkî (ö.h. 744), *Tabakâtu'l-Ulemâi'l-Hadis*, (I-III, thk. Ekrem el-Buşî, Beyrut, 1979.) I, 167-168.
5. Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ebîbekr el-Vercilânî, (ö. 450 ile 500 arası), *Kitâbu's-Sire ve Ahbâru'l-Eimme*, (thk. Abdurrahman Eyûb, Tunus, 1985) 42; Ebû'l-Abbas Ahmed b. Said ed-Dercinî, (ö. 670), *Kitâbu Tabakâti'l-Meşayih bi'l-Mağrib*, (I-II, thk. İbrahim Tallaf, Cezayir, ?) I, 11; Âmir Neccâr, *el-Havâric -Akidenet ve Fikren ve Felsefeten-*, Beyrut, 1986, 87; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 186; Adnan Demircan, *Haricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, (S.Ü.S.B.E. Basılmamış Doktora Tezi, Urfa), 1993, 157.
6. ed-Dercinî, I, 19
7. **Ebû'l-Hattâb Abdu'l-A'lâ b. es-Semh el-Meafirî el-Himyerî el-Yemenî**; Dört arkadaşları ile beraber Basra'da beş yıl kalarak Haricî alim Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime'den dersler aldı. İbâdîliği yaymak için Kuzey Afrika'ya geri döndü. Bu esnada arkadaşları tarafından imam seçildi. Hicri 144 tarihinde Abbasîlerin Kuzey Afrika valisi İbn Eş'as tarafından önemli sayıdaki İbâdî ile beraber öldürüldü. Bkz. İbn Sağır el-Malikî, (ö.h. 3 yüzyıl), *Ahbâru'l-Eimme'ti'r-Rüstemiyyin*, (thk. Hasan Ali Hasan, Kahire, 1984) 240; İbnu'l-İzârî el-Merakkuşî (Ö. 695/1295), *Kitabu Beyâni'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelus ve'l-Mağrib*, (I-II, Leiden 1948), I, 81-82; el-Vercilânî, 57; ed-Dercinî, I, 22 vd.; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 187

Abdurrahman b. Rüstem⁸, Asım es-Sidrâtî⁹, İsmail b. Durâr el Ğadâmîsî¹⁰ ve Ebû Dâvud el-Kâbilî'dirler.

Ebû Ubeyde'nin ders halkasında eğitimlerini tamamlayıp memleketlerine dönme hazırlığı yapan bu şahıslar, hocalarının içlerinden birini imam seçmeleri gerektiğini söylemesi ve Ebû'l-Hattâb'ı işaret etmesi üzerine onu kendilerine imam seçtiler¹¹.

Kuzey Afrika'ya dönen ve burada İbâdiliği yaymaya çalışan Ebû'l-Hattâb'ın imamlığını Trablus'daki Hevvâre ve Zenâte Kabilelerine mensup İbâdî Berberîler de kabul ettiler ve ona biat ederek etrafında toplandılar¹². Onun etrafında toplanan bu kabileler bölgede önemli bir güç meydana getirdiler. Ebû'l-Hattâb komutasındaki İbâdîler 141/758 tarihinde Abbasîler'in kontrolündeki Trablus üzerine yürüyüp şehri kuşattılar. Trablus valisi, İbâdîler karşısında dayanamayacağını anlayınca hayatının bağışlanması karşılığında anlaşma imzalamak zorunda kaldı ve beytül-malın anahtarını da vererek teslim oldu, anlaşma gereğince serbest bırakılarak doğuya gitmesine izin verildi¹³. Trablus'u ele geçiren Ebû'l-Hattâb,

8. **Abdurrahman b. Rüstem (160-170/776-786):** Abdurrahman b. Rüstem'in Fars kökenli olduğu hakkında kaynaklarımız ittifak halindedir. Yakubî *Buldan* adlı eserinde, "Tahert'e egemen olan aileye, İran kökenli olup kendilerine Muhammed b. Eflah b. Abdulvahhab b. Abdurrahman b. Rüstem el-Farîsî ailesi denmekte" olduğunu söylemektedir. (Bkz. *el-Buldân*, nşr. De Goeje 1881, Leiden, 516). Fakat Rüstem'in babasıyla ilgili olarak kaynaklarımızda ihtilaf mevcuttur. İbn Haldun, Rüstem'in Kadisiye savaşına katılan İran ordusunun komutanlarından biri olduğunu belirtir. İbnu'l-İzârî ise Rüstem'in Hz. Osman'ın mevlası olduğunu iddia eder, Ancak Abdurrahman ve Babası Rüstem'in yaşları göz önüne alındığı zaman bunun mümkün olmadığı görülecektir. Çünkü Kadisiye savaşı 15/639 yılında meydana gelmiştir. Abdurrahman ise 171/787 yılında öldüğüne göre, bir buçuk asır yaşamış olması gerekir ki bu da mümkün görünmemektedir. Rüstem'in, Behram b. Kısra el-Meliku'l-Fâris (İran Kısrası)'nın oğlu olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Vercilânî'nin aktardığına göre Abdurrahman'ın annesi küçük yaştaki oğlu ile beraber Mekke'ye gitmiş, orada Kayrevânî bir adamla evlenmiş ve onunla beraber Kuzey Afrika'ya gitmiştir. Abdurrahman burada büyümüştür. Kayrevân'da İbâdîlerin ilim meclislerine devam ettikten kısa bir süre sonra Basra'ya gidip Ebû Ubeyde'nin ders halkasına bir müddet devam etmiş ve onun tarafından Kuzey Afrika'ya *hamaletiu'l-ilm* olarak gönderilmiştir. Doğum tarihi ile ilgili sağlıklı bir bilgiye sahip olamadığımız Abdurrahman'ın vefat tarihi 170/786 dır. İbnu'l-İzârî, I, 197; Şihâbuddin Ebî Abdullah Ya'kut b. Abdullah el-Hamevî (Ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldan*, (I-V, Beyrut, ?) II, 9; ayrıca bkz. el-Vercilânî, 47, 48, 58; ed-Dercîni, I, 19 vd; İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ebîbekr Muhammed el-Hadramî (Ö. 808/1405), *Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Mubtede ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve min Asârihim min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, (I-VII, Mısır, 1284) VI, 112; Jamil M. Abun-Nasr, A. *History of the Magrib in the Islamic Period*, Cambridge, 1987, 43; Muhammed Ali el-Harîrî, *ed-Devletu'l-Rustemiyye bi'l-Mağribûl-İslamiyye*, (Kuveyt, 1987) 108; Muhammed Vulid Dâdâh, *Mefhumu'l-Mulki fi'l-Mağrib*, (Kahire, ?), 25; el-Vercilânî, 43, 58; Sabri Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem", *T.D.V.İ.A.* İstanbul, 1988, I, 170, 171
9. Ebû'l-Hattâb ile beraber Trablus'un fethinde bulundu. Kayrevân kuşatması esnasında öldürüldü. el-Vercilânî, 58; ed-Dercîni, I, 28.
10. **Ebû'l-Munîb İsmail b. Durâr el-Ğadâmîsî;** Basra İbâdîlerinin lideri olan Ebû Ubeyde tarafından Kuzey Afrika'ya kadı olarak gönderildi. el-Vercilânî, 58
11. Vercilânî, 60; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 186
12. Vercilânî 62; ed-Dercîni, I, 23; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 186
13. Vercilânî, 64-65; ed-Dercîni, I, 26

burayı kendisine merkez yaptı¹⁴. Trablus alındıktan sonra Kayrevânî İbâdîlerin isteği üzerine bu kez 6000 kişilik bir kuvvetle Kayrevân üzerine yürüdü ve burayı da ele geçirdi¹⁵. Kısa bir süre sonra Kâbis ve Nefzâva da¹⁶, İbâdîlerin eline geçti¹⁷. Böylece bugünkü Libya Devleti'nin bulunduğu coğrafya üzerinde bir İbâdî yönetimi kurulmuş oldu.

Ebû'l-Hattâb, Kayrevân'ın fethinden sonra şehri tahrip etmemeleri, ziraat ve ağaçlara zarar vermemeleri hususunda ordusunu uyardı ve aslen İranlı olan Abdurrahman b. Rüstem'i vali olarak atadı¹⁸. O, şehirde genel af ilan etti. Taraftarlarına, kaçanları kovalamamalarını, yaralıları kötü muamelede bulunmamalarını emretmesinin yanı sıra yağma yapılmasına da müsaade etmedi¹⁹. Bunun ardından da Sufriyeler'in elinde bulunan Sicilmâse'ye²⁰ yöneldi²¹.

Kayrevân'ın düştüğü haberini alan Abbasî Halifesi Ebû Cafer Mansur, Muhammed b. el-Eş'as el-Huzâ'i'yi 50.000 veya 70.000 kişilik bir kuvvetin başında Ebû'l-Hattâb'ın üzerine gönderdi. Muhammed b. Eş'as Mısır'a geldiği zaman Ebû'l-Hattâb ile ilgili bilgi toplamak üzere Kayrevân taraflarına casuslar gönderdi. Casuslar Ebû'l-Hattâb'ın gece âbid, gündüz ise mücahit bir şahıs olduğunu, ordusunda hırsızlık yapanların elinin kesildiği, zina yapanların recm edildiklerini, Muhammed b. Eş'as'la karşılaşmaktan çekinmediklerini, ölümü iştiyakla beklediklerini haber verince, Muhammed b. Eş'as'ın ordusunda bir tedirginlik yaşandı. Hatta bazı komutanlar geri dönmek istediler. Ancak Muhammed b. Eş'as halifeden sefere devam etmeleri gerektiğini bildiren bir mektup aldığını söyleyince ordu Kuzey Afrika'ya doğru seferine devam etti²².

Abbasî kuvvetlerinin gelmekte olduğu haberini alan Ebû'l-Hattâb, onlarla savaşma kararı aldı. Uzun bir kovalamacadan sonra iki ordu arasında 144/761 yılının Safer ayında²³ Sicilmâse yakınlarında çıkan kanlı savaşta Ebû'l-Hattâb ile beraber çok sayıda İbâdî öldürüldü²⁴.

14. ed-Dercîni, I, 26; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 186
15. Vercilânî, 66 vd; ed-Dercîni, I, 26, 27; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 186.
16. Rüstemî Devleti'nin önemli kentlerinden biri olan Nefzâva kenti çöle yakındı. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, (ö. 388/988), *Ahsenu't-Tekâsîm*, (I-II, Farsçaya trc. Ali Nâki Munzevî, Tahran, ?), I, 328.
17. Vercilânî, 67; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 186
18. Vercilânî, 69; ed-Dercîni, I, 29
19. Vercilânî, 70; ed-Dercîni, I, 30, 31
20. Kuzey Afrika'nın önemli kentlerinden biriydi. Bkz. Makdisî, I, 330.
21. Bu olay 140/757 de cereyan etmiştir. Bkz. İbn Selam el-İbâdî (ö. 273/882), *Kitabun fihi Bedu'l-İslâm ve Şerâidud-Din*, (Thk. Şeyh Sâlim b. Yakub, 1986, Beyrut.) 127.
22. Vercilânî, 71-72; ed-Dercîni, I, 32; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 187.
23. Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 187
24. İbn Sellâm el-İbâdî, 39; Ya'kubî, (ö. 292/905), *Tarihu Ya'kubî*, (I-II, Beyrut, 1992), II, 386; Vercilânî, 71 vd.; ed-Dercîni, I, 34; İbn Haldun, VI, 211; Muhammed Nâcî, *Tarihu Trablusi'l-Garb*, (Arapçaya trc. Abdusselâm Edhem, Muhammed Üstâ, Libya, 1970), 133; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 187; Ethem Ruhi Figlalî, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, (Ankara, 1983), 101.

Ebû'l-Hattâb'ın daha önce yaptığı yardım çağrısı üzerine yola çıkan Kayrevân valisi Abdurrahman b. Rüstem, Kâbis kentine vardığında Ebû'l-Hattâb'ın ve beraberindeki İbâdîlerin ölüm haberini aldı²⁵. Bunun üzerine yanındaki askerleri dağıldılar. Rivayetlere göre kendisi, oğlu Abdulvahhab ve hizmetçisi ile yalnız kaldı²⁶. Gizlice Kayrevân'a giren Abdurrahman burada fazla kalmayarak oğlu ve hizmetçisi ile yine gizlice şehirden çıktı²⁷, önemli sayıda İbâdînin yaşamakta olduğu Sufcec dağlarına sığındı. İbn Eş'as ile yapılan savaştan kurtulabilenlerin bir kısmı da gelip ona katıldılar. Abdurrahman ile beraber daha iç taraflara, sarp, geçit vermeyen Cebel-i Cezzula'ya çekildiler²⁸. Abbasî kuvvetleri buradaki İbâdîleri yok etmek için saldırılarda bulundularsa da bunda başarılı olmayıp, Kayrevân'a geri dönmek zorunda kaldılar²⁹.

Trablus ve çevresinde kalan diğer İbâdîler ise, Ebû'l-Hâtem Ya'kub b. Lebîd el-Melzûzî'nin etrafında toplandılar³⁰. Ebû'l-Hâtem'in etrafında toplanan bu İbâdîler, tekrar Abbasîlerin egemenliğine geçen Trablus üzerine yürüyüp burayı ele geçirdiler ve şehirde bulunanların bir çoğunu öldürdüler³¹.

Ebû'l-Hâtem komutasındaki İbâdîler, daha sonra Kayrevân üzerine yürüyüp, şehri kuşattılar. Bir yıl süren bu kuşatmaya dayanamayan halk, şehri Ebû'l-Hâtem'e teslim etmek zorunda kaldı³². Kayrevân'ın yeniden el değiştirdiği haberini alan Abbasî Halifesi Mansur, Ömer b. Hafs komutasında büyük bir orduyu Kuzey Afrika'ya gönderdi. Ebû'l-Hâtem komutasındaki İbâdîler bu orduyu 154/770 yılında Trablus'un doğusunda, *Mağmadis* denilen yerde büyük bir hezime uğrattılar ve Ömer b. Hafs'ı öldürdüler³³. Bunun üzerine Abbasî Halifesi Mansur, Kuzey Afrika'ya Yezîd b. Hâtem el-Ezîdî komutasında yeni bir ordu sevk etti³⁴. Trablus yakınlarına gelip konan bu orduya bazı Berberî kabileler de destek verdiler. Ebû'l-Hâtem'in ordusu ile Yezîd b. Hâtem'in ordusu 155/771 yılının Rebiu'l-evvel ayında karşı karşıya geldiler. Ebu'l-Hatem'in ordusu büyük bir hezime uğradı, Ebû'l-Hâtem ve beraberindekilerin bir çoğu kılıçtan geçirildi³⁵.

Rüstemî Devleti'nin Kuruluşu:

Abdurrahman b. Rüstem'in Ebû'l-Hattâb'ın öldürülmesinden sonra Cebel-i Cezzula'ya sığındığını yukarıda bildirmiştik. Abdurrahman, bura-

25. Vercilânî, 75; ed-Dercînî, I, 35; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 187

26. Vercilânî, 75; ed-Dercînî, I, 35

27. Vercilânî, 76

28. Yakût, II, 9; İbnu'l-İzârî I, 196; ed-Dercînî, I, 36; Muhammed Vülid Dâdâh, 25; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 187

29. Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 187

30. Vercilânî, 78-79; ed-Dercînî, I, 36; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 189

31. Vercilânî, 79; ed-Dercînî, I, 36-37

32. Vercilânî, 80; ed-Dercînî, I, 38

33. Vercilânî, 79; ed-Dercînî, I, 38, 39; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 189

34. Vercilânî, 83; ed-Dercînî, I, 39; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 189

35. Vercilânî, 79; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 189

da İbâdî alimler ile bir araya gelmiş, onlarla birlikte İbâdiliğin bu bölgede yayılması için önemli faaliyetlerde bulunmuştur³⁶. Ebû'l-Hâtem'in öldürülmesinden sonra savaştan sağ olarak kurtulabilen İbâdîlerin de gelip Abdurrahman'a katılmış olmaları muhtemeldir.

Abbasîler ile sürekli olarak yapılan savaşlarda kalıcı bir başarıya ulaşılmasının mümkün olmayacağı kanaatine varan İbâdîler, daha güvenli bir yere çekilmeye ve burada hazırlık yaparak Abbasîler ile mücadeleyi sürdürmeye karar verdiler. Mücadelelerine merkez olacak bir yer tesbit etmek amacıyla araştırmalara başladılar. Uzun araştırmalar sonucunda eski Bizans kenti Tiar'te 10 km. uzaklıkta olan bir yerde Tahert şehrini kurarak burayı merkez yaptılar³⁷.

İbâdîlerin Tahert'i merkez olarak seçmelerinin arkasında; buranın, Abbasîlerin sık sık akınlarına maruz kalmayacak yükseklikte olması, geniş tarım alanlarına sahip, sahil ile sahra arasındaki ticaret yolunu kontrol edebilir bir noktada bulunması gibi sebeplerin rol oynamış olması muhtemeldir.

Tahert'in kuruluşu ile ilgili olarak anlatılanlar İbnu'l-İzârî'nin Kayrevân'ın kuruluşu için anlattığı efsaneyi³⁸ andırmaktadır. Bu efsaneye göre "*Tahert şehrinin kurulacağı yer bir çok yırtıcı ve sürüngen hayvanın yaşadığı ormanlık bir yerd. Keramet ehli bir zat bu hayvanlara; "Buralarda bir kent kurulacağını, dolayısıyla buraları terk etmeleri gerektiğini söyleyince orada yaşayan tüm hayvanlar yavrularını alarak uzaklaştılar"*. Orman yakılarak yerine ilk olarak cami yapıldı, akabinde yerleşim birimleri inşa edildi³⁹. Şehrin inşasında Kayrevân örnek alındı⁴⁰. Havası güzel, suyu bol⁴¹, üç tarafında nehirler akan güzel bir yerdi⁴². Şemmâhî'nin tabiriyle bu yer İbâdîleri düşmanlarından koruyan sığınak ve ilim-irfan şehri olmuştur⁴³. Şehrin kuruluşundan sonra Abdurrahman'ın etrafında Hevvâre, Levâte, Miknâse, Mezâte, Lemâya, Zenâte ve Nefzâvâ Berberî kabileleri toplandılar⁴⁴. Abdurrahman b. Rüstem Ta-

36. ed-Dercîni, I, 36; Cemalettin Erdemci, *İbn Sellâm el-İbâdî ve İtikâdî Görüşleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 1996, 47

37. Tahert'in kuruluş tarihi hakkında kaynaklarımızdaki bilgiler çelişkilidir. Kimi kaynaklar, Tahert'in 160/776 tarihinde kurulduğunu söylerken (bkz. ed-Dercîni, I, 43; Vercilânî, 85; İbnu'l-İzârî, I, 196; Behhâz İbrahim Bekîr, 84); Muhammed Vulid Dâdâh ise bu tarihin 144/761 tarihi olduğu kanaatindedir. Bkz. Dâdâh, 25

38. İbnu'l-İzârî, I, 196.

39. Yakût, II, 9; Vercilânî, 86-87; ed-Dercîni, I, 14; Behhâz İbrahim Bekîr, 86-87; Reşîd Abdullah el-Cemîli, 187

40. el-Makdisî, I, 325, 326; Georges Marcais, "Tahert", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1993, XI, 630

41. Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî (682/1286), *Âsârü'l-Bilâd*, (Beirut, ?), 169.

42. el-Makdisî, I, 325, 326. Yakût, II, 8, 9. İbnu'l-İzârî, I, 196.

43. Behhâz İbrahim Bekîr, 86.

44. Vercilânî, 87; ed-Dercîni, I, 42; Reşîd Abdullah el-Cemîli, 187; Georges Marceis, XI, 630

hert'e yerleştikten sonra Emir el-Mü'minin diye isimlendirildi⁴⁵. Böylece, İbâdîliği benimsemiş olan Berberî kabilelerin hemen hemen tamamı ilk defa bir liderin etrafında toplanmış oldular.

İbn Sağîr ve Vercilânî, Abdurrahman'ın imamete seçilişi ile ilgili olarak bize şu bilgileri sunmaktadırlar. "İbâdîler Tahert'in kurulacağı yere gelip burada bir şehir inşa etmeye karar verdikleri zaman, liderleri bir araya geldiler ve "Biliyorsunuz ki bizim bu işimiz, sorunlarımızı kendisine götüreceğimiz, bizden olan, mazlumun hakkını zalimden alacak, namazlarımızı kıldırarak, zekatlarımızı toplayacak ve feyimizi aramızda taksim edecek bir imam olmadan yürüyemez" dediler. Bunun üzerine her kabile aralarından bir veya iki imam adayı belirlediler. Sonra bu kabile reisleri bir araya gelerek "kabilelerin belirlemiş olduğu bu şahısların kabilelerini kayırabilecekleri hususundaki endişelerini izhar ederek, toplum içinde saygın bir yere sahip olan, kayırabileceği bir kabilesi de bulunmayan, aynı zamanda imam Ebû'l-Hattâb tarafından kendisine görev verilmiş, haksızlık yapması durumunda da çok rahat bir şekilde imametten alabileceğimiz Abdurrahman'ı seçelim" dediler⁴⁶. İbn Sağîr'in aktardıklarından da anlaşılacağı gibi Rüstemî devleti bir çok kabilenin bir araya gelerek kurduğu bir kabileler federasyonu idi. Bu kabilelerden hiç biri diğer kabilenin hakimiyetini benimsemediği için kendileriyle aynı değerleri paylaşan, ancak soy olarak kendilerinden olmayan bir şahsı imam seçtiler. Bunun farkında olan Abdurrahman da her kabileye yakınlık göstererek bütün kabilelerin takdirini kazandı. Bu tavrı ona diğer bölgelerde yaşayan İbâdîler arasında da saygın bir yer kazandırdı. İbâdî tarihçilerin aktardığına göre bölge dışındaki İbâdîler -özellikle Basra'dakiler- yeni kurulan bu devlete destek olmak için yardım toplayıp gönderdiler. Gönderilen bu yardımlar, getiren heyet huzurunda ihtiyaç sahiplerine dağıtıldı⁴⁷. Bu durum, Rüstemî devleti ve İmam Abdurrahman'ın ününü daha da arttırdı. Buldukları bölgelerde sıkıntı içinde yaşayan, zulüm gören, ezilen İbâdîler Tahert'e toplanmaya başladılar⁴⁸. Gelen bu insanların arasında ilim adamları olduğu gibi, zanaatkârlar da bulunuyordu⁴⁹. Tahert'in içinde Kûfelîler, Basralılar ve Kayrevânlılar'ın müstakil mahalleleri, çarşıları ve mescitleri oluştu⁵⁰. Devletin inşasında önemli roller üstlenmiş olan dışardan gelen bu şahıslar Rüstemî devletinin Kuzey Afrika'da ilim-irfan ve ticaret merkezi olmasına önemli katkılarda bulundular. Kuzey Afrika'da İbâdîler tarafından kurulan bu devlete diğer Haricîlerin sahip çıkmaları ve bu devletin imamlarını kendi imamları olarak kabul etmelerinin⁵¹, aşırı Haricîliğin yok olmasında büyük rol oynadığı düşünülebilir.

45. Zâhir Riyâd, *Şimâlu İfrikiyye fî Usûri'l-Vustâ*, (Kahire, 1981), 55.

46. İbn Sağîr, 237-240; Vercilânî, 87; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 187.

47. İbn Sağîr, 241-242; Vercilânî, 88; ed-Dercînî, I, 46.

48. İbn Sağîr, 243-244.

49. İbn Sağîr, 243-244; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 188.

50. İbn Sağîr, 244; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 188.

51. Vercilânî, 88.

Tahert'te on bir yıl imamlık yapan Abdurrahman'ın imamet dönemi oldukça sakin geçti. Onun son derece âdil, Kitap ve Sünnete bağlı, iyiliği emredip kötülükten sakındıran, züht sahibi bir zat olduğu⁵² ve oldukça sade bir hayat sürdüğü rivayet edilmektedir. Kaynaklarımızın aktardığına göre Basra'dan Rüstemi Devletine yardım getiren heyet onu kendi evinin inşaatında hizmetçisiyle beraber çalışırken bulmuşlardı⁵³. Onun bu özelliği halk tarafından sevilmesine ve kendisine itaat edilmesine vesile olmuştur. Abdurrahman b. Rüstem'in günümüze intikal etmeyen bir tefsiri ve hutbelerinin toplandığı bir mecmuası olduğu rivayet edilmektedir⁵⁴. Onun dönemi Tahert İbâdîleri'nin en parlak dönemidir⁵⁵. Adaleti ile tanınan İmam Abdurrahman Hz. Ömer'e uyarak ölmeden önce yerine geçecek imamı seçmek üzere altı kişilik bir şûra heyeti tesbit etti⁵⁶.

Ehlu'l-hal ve'l akd konumunda olan bu altı kişilik şûra heyeti Abdurrahman'ın oğlu Abdulvahhab'ı (170-208/786-823) imam olarak seçti⁵⁷. Bu şûra heyetinde bulunanlardan biri olan Yezîd b. Fendin, Abdulvahhab'a biat ederken "*Biz sana yapacağın icraatlerin hiç birini bu altı kişilik şûraya danışmadan yapmaman şartıyla biat ediyoruz*"⁵⁸ diyerek şartlı olarak biat etmiş ancak, orada bulunan şûranın diğer üyeleri Yezîd b. Fendin'in bu şartına itiraz etmiş bunun üzerine, Yezîd hiç bir şart ileri sürmeden Abdulvahhab'a biat etmiştir⁵⁹.

İmam Abdulvahhab'ın kendilerini değil de başkalarını iş başına getirdiğini gören Yezîd b. Fendin ve taraftarları, Abdulvahhab'ın bazı vali ve kadıları kendilerine danışmadan, yöre halkının isteğini dikkate alarak atmasını bahane ettiler ve bir süre sonra efdalin bulunduğu yerde mefdulün imamete gelmesinin caiz olmadığını ileri sürdüler. Yezîd b. Fendin'in başını çektiği bu grup İmam Abdulvahhab'a muhalefet bayrağı açarak onun imametinin şartlı olduğunu, yaptığı tüm icraatları şûraya danışması gerektiğini söyleyerek imametini reddedip ondan ayrıldılar⁶⁰. Bu ayrılanlara *en-Nukkâriye* adı verilmektedir⁶¹. *Nukkâriye* fırkası Abdulvahhab'ı imameti gasp eden kişi olarak nitelendirerek onu öldürme teşebbüsünde bulundu⁶². Bunu başaramayınca da diğer tüm İbâdîlere karşı savaş ilan etti⁶³. *Nukkâriye* Abdulvahhab'ın Trablus seferi esnasında Tahert'e

52. İbn Sağır, 241 Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, 101.

53. İbn Sağır, 242; Vercilânî, 86.

54. Sabri Hizmetli, I, 171.

55. İbn Sağır, 248-249; Vercilânî, 89.

56. Bu altı kişilik şûra heyeti şu isimlerden oluşuyordu: Mesûd el-Endelûsî, Ebû Kudâme Yezîd b. Fendin el-Yefrenî, Sa'dûs b. Atiyye, Mervân el-Endelûsî, Abdulvahhab b. Abdurrahman, Şükr b. Salih el-Kutâmî; ed-Dercînî, I, 46.

57. ed-Dercînî, I, 46; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, 101.

58. Vercilânî, 90; ed-Dercînî, I, 47.

59. İbn Sağır, 252; Vercilânî, 90; ed-Dercînî, I, 47.

60. Vercilânî, 92-93; ed-Dercînî, I, 48.

61. İbn Sağır, 250; Ahmet Ağırakça, "Abdulvahhab b. Abdurrahman", *T.D.V.İ.A.* İstanbul, 1988, I, 285; Bunlara Abdulvahhab'ın imametini inkar edenler anlamında *Nukkâriye* denmiştir. Bkz. Vercilânî, 95; ed-Dercînî, I, 51.

62. Vercilânî, 98; ed-Dercînî, I, 54.

63. Vercilânî, 98-99.

saldırıldılarsa da Abdulvahhab'ın Tahert'te yerine vekil olarak bıraktığı oğlu Eflah'ın üstün başarısıyla geri püskürtüldüler⁶⁴. Böylece İmam Abdurrahman döneminde kurulan devlet ilk defa ciddi bir sarsıntı yaşamış oldu. Abdulvahhab dönemi iç çekişmelerle geçti. Ancak güçlü bir devlet adamı olan Abdulvahhab, duruma hakim olmayı başardı. Kendilerinden kopan *Nukkâriye* grubu ile savaşarak, İbn Fendin'i öldürdü, taraftarlarının bir kısmını sürdürdü⁶⁵. Fakat bununla işler bitmedi, zira bundan sonra Bağdat'ta tutunamayarak Kuzey Afrika'ya geçen ve Rüstemî devletinde yaşayan Mu'tezililer⁶⁶ isyan ettiler⁶⁷. Abdulvahhab bunlarla olan problemlerini barış yolu ile halletmek için, bir toplantı düzenledi⁶⁸. Fakat tartışmalı geçen bu toplantı problemi ortadan kaldırmadı ve iki kuvvet savaş meydanında karşı karşıya geldi. Bu savaşta Mu'tezilî taraftarlar büyük bir hezimete uğradılar⁶⁹. Abdulvahhab iç barışı sağladıktan sonra, bu iç çekişmeler esnasında kendilerinden toprak koparmaya çalışan komşu devletlere yöneldi.

Abbasîlerin İfrikiye emiri İbrahim b. Ağleb'in oğlu Abdullah'ın Trablus valiliği döneminde, içlerinde Havvâre kabilesinin de bulunduğu bazı İbâdî kabilelerin isyan etmesi⁷⁰ üzerine Ağlebî kuvvetleri ayaklanmayı bastırılmış, İbâdîlerden önemli sayıda adam öldürmüşlerdi⁷¹. Bunun üzerine İmam Abdulvahhab, Trablus üzerine yürüdü, şehri kuşattı⁷². Kayrevân'dan İbrahim b. Ağleb'in ölüm haberi gelince Abdulvahhab'la Ağlebîlerin yeni emiri Ebû Abbas Abdullah b. İbrahim b. Ağleb arasında bir anlaşma imzalandı⁷³. Bu anlaşmaya göre Trablus yöresinin sahil kesimleri Ağlebî Devleti'nde kaldı, iç kısımlar Rüstemîlere bırakıldı⁷⁴. İmam Abdulvahhab'ın Trablus İbâdîlerine destek vermek için çıktığı bu seferi, Rüstemîler'in Ağlebîler'e karşı bir isyanı şeklinde değerlendirmeler varsa da⁷⁵ yukarda belirtmeye çalıştığımız gibi o tarihlere Rüstemîlerin zaten bağımsız bir devletlerinin olması bu görüşe katılmamızı güçleştirmektedir. İmam Abdulvahhab, Trablus'u ele geçirdikten sonra

64. ed-Dercîni, I, 54.

65. Vercilânî, 100-103; ed-Dercîni, I, 54.

66. Vercilânî, Bunlara Vâsil b. Ata'ya nisbetle Vâsiliyye demektedir. Bkz. Vercilânî, 104.

67. Vercilânî, 104; ed-Dercîni, I, 57.

68. Vercilânî, 105-106; ed-Dercîni, I, 57-64.

69. Vercilânî, 104-114.

70. Geniş bilgi için bkz. Muhammed Nâcî, 134; Muhammed İsmail, *el-Eğâlîbe*, (Fas, 1978), 105; Reşid Abdullah Cemilî, 192.

71. İbnu'l-Esîr (ö. 630), *el-Kâmil*, (I-XII, Trc. Ahmet Eğırakça, İstanbul, 1986), VI, 237; Muhammed İsmail, 105; Reşid Abdullah el-Cemilî, 192.

72. İbn Sağır, 254; Vercilânî, 116, 119; İbnu'l-Esîr, VI, 238; ed-Dercîni, I, 67; Reşid Abdullah el-Cemilî, 192.

73. İbnu'l-Esîr, VI, 238; İbn Haldun, VI, 113; Muhammed İsmail, 106; Reşid Abdullah el-Cemilî, 192.

74. İbnu'l-Esîr, VI, 238; Behhâz İbrahim Bekîr, 118; Reşid Abdullah el-Cemilî, 192; Ahmet Eğırakça, "Abdulvahhab b. Abdurrahman", *T.D.V.İ.A.* İstanbul, 1988.

75. Abdulkерim Özeydin, "Ağlebîler", *T.D.V.İ.A.* İstanbul, 1988.

Trabluslular'ın isteğine uyarak, vezirlerinden ilk İmam Ebu'l-Hattâb'ın oğlu, Semh b. Ebû'l-A'lâ b. es-Semh el-Meâfir'i vali olarak atadı⁷⁶. Semh, yöre halkı tarafından sevilen, âdil bir devlet adamı idi. Semh'in ani ölümü üzerine halk, Abdulvahhab'a haber vermeden, şehrin ileri gelenlerinin itirazlarına rağmen, es-Semh'in oğlu Halef b. es-Semh'i vali olarak seçti⁷⁷. Ancak İmam Abdulvahhab bu seçimi onaylamadı ve Trablus'un ileri gelenlerinin görüşlerini aldıktan sonra Ebû Ubeyde Abdulhamid'i valiliğe atadı⁷⁸. Halef b. es-Semh ve taraftarları, Abdulvahhab'ın emrini hiçe sayarak⁷⁹ ona karşı asker toplamaya başladılar. O dönemde yaşamış olan İbn Sellâm el-İbâdî'nin bize aktardığı bir belge, Abdulvahhab'ın bu isyandan ne kadar rahatsız olduğunu ortaya koymaktadır⁸⁰. İmam Abdul-

76. Vercilânî, 119; ed-Dercînî, I, 67

77. Vercilânî, 120; ed-Dercînî, I, 68

78. Vercilânî, 124; ed-Dercînî, I, 70

79. Vercilânî, 122-123; ed-Dercînî, I, 70

80. İbn Sellâm el-İbâdî tarafından bize aktarılan, Abdulvahhab tarafından Trabluslular'a yazılmış bir mektup olan belgenin metni şöyledir:

"Bismillahi'r-Rahmani'r-Rahim. Allah'ın Resulüne ve onun âline selam olsun. **Bu Tahert İmamı Abdulvahhab b. Abdurrahman'ın Trablus ehline yazdığı mektuptur.** Muhakkak ki İslam; Allah'tan başka ilahın olmadığına ve Muhammed'in onun kulu ve resulü olduğuna şهادet, Allah'ın indirdiklerine iman, emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-munker, namaz kılmak, zekat vermek, ramazan orucunu tutup, güç yetirince hacca gitmek, anneye ve babaya, yetime, fakire, düşküne, yolda kalmışa, köleye iyilik yapmak, harama bakmamak, zina yapmamak, Allah'ın örtmesini istediği yeri örtmek, bir eve girmek istendiği zaman izin istemek, rızası ile olan nikah-ta kızın velisinin izni farz olup nikahta hayızlı veya cünüp olmayan güvenilir ve adil olan şahitler bulundurmak. İslâm, bunlardan başka, bir hayvan kestiğiniz zaman Allah'ın adını anmanız, ister mümin olsun ister facir olsun emaneti ehline vermeniz, hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmeniz, iyilikte, takvada ve fuhşu, munkeri, günahı, düşmanlığı engellemede yardımlaşmanız, günahlardan tövbe etmeniz, hidayet ehli olanın hidayet ehli olduğuna şهادet edip onları sevmeniz, dalâlet ehli olanın da dalâlet ehli olduğuna söyleyip onlardan beraet etmenizdir.

Kim bunları ikrar ederse onu sevmek, onun için bağışlanma dilemek vacip olup bu kişi, müslümanların velayeti dışına çıkaran bir bidat işlemedikçe onun hakkı (diğer müslümanlara) vacip olur. Müslümanlar bir şahsın bidatine bakarlar, eğer işlediği bu bidat, Allah'ı ve Resulünü inkar eden bir bidat ise bu kişi iman ettiği ve şهادet getirdiği İslam'dan çıkıp müşrik olur. Bu yüzden kanı ve malı diğer müslümanlara helal olup onunla evlenmek, ona mirasçı olmak haram olur. Onun hürmeti kalker, sonradan dahil olduğu ister Yahudi, ister Hıristiyan, isterse Mecusi milleti olsun, hangisi olursa olsun onların isimleriyle anılır. Ancak, eğer Kuran'ı ikrar ettiği, haramlarını din edindiği ve hükümlerini kabul ettiği halde, emrine gelinceye kadar savaşılar. Fakat Kur'an'ı ve Peygamberi ikrar ettiği sürece kendisine zulüm edilemez, malları ganimet olarak alınamaz, çocukları esir edilemez ve eşyle evlenilemez. Çünkü te'vil ile inkar eden, alenen Kur'an'ı ve Peygamber'i inkar eden gibi değildir. Eğer (o kimse doğrudan doğruya Allah, Resulü ve Kur'an'ı inkar ederse) İslâm Dini'nden çıkar. Onun hükmü Peygamber'in müşrik ve yalancılara karşı verdiği hükmün aynısı olup onlara karşı takınılacak tavır Peygamber'in müşrik Araplara karşı takındığı tavrın aynısıdır. Allah onların mallarını, canlarını ve onlarla sava-

vahhab bu meseleyi halledemeden ölünce⁸¹, kendisinden sonra imamlığa seçilen Eflah b. Abdulvahhab da bu isyan ile uğraşmak zorunda kalacaktır.

İmam Abdulvahhab döneminde Rüstemîler hem içte, hem de dışta kudretli bir devlet haline geldiler. Bu dönemde Rüstemîler, Abbasî karşıtı bir siyaset izlediler ancak Endülüs Emevî Devleti'yle iyi ilişkiler kurdular⁸². Ortak düşmanları olan Abbasîlere karşı dayanışma içinde oldular ve ticarî ilişkilerle de bunu güçlendirdiler. Abdulvahhab 208/823 yılında ölünce yerine oğlu Eflah geçti.

Rüstemî Devletinin Yükselişi

İmam Abdulvahhab döneminde isyan eden Halef b. es-Semh, yeni imam Ebû Said el Eflah b. Abdulvahhab'ın (208-258/823-871) imametini kabul etmediği gibi onunla mücadele etmek için etrafına asker toplamaya başladı. Trablus valisi Ebû Ubeyde'ye haber göndererek Eflah'ın imametini kabul etmemesini, kendisini imam olarak tanınmasını istedi. Ancak Ebû Ubeyde, gerek Abdulvahhab'ın yukarıda tercümesini verdiğimiz mektupda bunları bidatçı olarak değerlendirmesi ve onlarla savaşılması gerekliliğini önemle vurgulamış olması, gerekse de Eflah'ın bir devlet adamı olarak kendisini daha önce kanıtlamış olması nedeniyle Halef'in bu önerisini kabul etmedi⁸³, ve onunla mücadele etmek için hazırlandı. İki ordu 221/835 tarihinde karşı karşıya geldi. Ebû Ubeyde, Halef'i büyük bir hezimet'e uğrattı⁸⁴.

Halef'in dağılan ordusunun önemli bir bölümü Ebû Ubeyde'nin ordusuna katıldı. Vercilânî, bu yenilgi ile prestij kaybına uğrayan Halef b.

şılmasını Mescid-i Hâram'a alınmalarını helal, onlarla evlenmeyi, onlara varis olmayı, kestiklerini yemeyi haram kılmıştır. Bunlar dinleri üzere bırakılamazlar, kendilerinden cizye alınmaz, ya müslüman olurlar veya öldürülürler.

Eğer bu kimseler Yahudi veya Hıristiyan ya da Sabiî iseler ve kendileriyle daha önce bir cizye anlaşması yapılmışsa onların kanları ve malları emniyette olup evlatları esir edilemediği gibi kestikleri yenir, kadınlarıyla evlenilebilir. Fakat müslümanlarla savaşılırsa zimmeleri düşer, canlarına ve mallarına kasdetmek caiz olur. Bu durumda kadınlarıyla evlenmek caiz olmaz. Zira esir edilmesi caiz olan kimselerin nikahlanması haramdır. Mecusîlerle cizye anlaşması yapılmışsa, canları ve malları emniyette olur. Ancak kestikleri yenemez, kadınlarıyla evlenilemez. Bu, Resulullah'ın tüm müşriklere yaptığı uygulama olup onlardan her kim müslüman olursa o da müslümanların sahip olduğu tüm haklara sahiptir.

Bizim bu dinimiz, Allah'ın, Adem'den Hz. Muhammed'e kadar var kıldığı, Kendisi'nin resullerinin, meleklerin, sahabenin, ensarın, muhacirinin ve tabiinden olan ihsan sahibi (Allah'ın Dininden) şüphe etmeyen, bidat sahibi olmayan seleflerimizin ve şûra ehli Müslümanların dinidir.

"Onların işleri aralarında şûra iledir. (Şura 1),

Her kim tüm bu şariat üzere müslümanlarca seçilen imama biat eder ve ona uyarısa onlardandır... İbnü's-Sellâm el-İbâdî, 93.

81. Vercilânî, 128; ed-Dercîni, I, 71.

82. Muhammed İsmail, 107; Ahmet Ağırakça, I, 285.

83. Vercilânî, 131-132; ed-Dercîni, I, 74.

84. Vercilânî, 134; ed-Dercîni, I, 76.

es-Semh'in bundan sonra hiç bir isyan teşebbüsünde bulunmadığını belirtmektedir⁸⁵.

Eflah dönemi Rüstemîler için bir güç ve kuvvet dönemidir. O, babasının siyasetinin aynen takipçisi oldu, devleti daha da güçlendirerek temellerini sağlamlaştırdı. Eflah, siyasi nüfuzunu bazen devleti oluşturan kabileleri birbirine düşürerek kendisine muhtaç hale getirmek gibi hilelerle, bazen de güç ve kuvvet ile sürekli hissettirdi.

Eflah'ın imameti döneminde siyasi fikirleriyle toplumun bütünlüğünü bozmaya çalışan Neffâs b. Nasr en-Neffûsî sert önlemlerle bertaraf edildi⁸⁶. Neffâs Abbasîlere sığınmak zorunda kaldı⁸⁷.

Eflah b. Abdulvahhab b. Abdurrahman b. Rüstem döneminde Endülüs Emevileri ile iyi ilişkiler kuruldu. Ağlebîler, 239/853 yılında Endülüs Emevi devleti ile Rüstemîlerin yakınlaşmasını görünce bu yakınlaşmanın önüne geçmek, politikalarından zamanında haberdar olmak ve Rüstemîler'in muhtemel akınlarına engel olmak amacıyla Başkent Tahert'e yakın bir yerde *Abbasîyye* kentini kurdular. Rüstemîler, bu kentin kuruluşunu kendilerine yönelik bir dış saldırı olarak kabul ettikleri için Eflâh, buraya saldırdı, şehri yerle bir etti⁸⁸. Bu hareket, Endülüs Emevî devletince desteklenerek Eflah'a değerli hediyeler gönderildi⁸⁹. Eflah'ın *Abbâsiyye* kentini yıkmasına rağmen Ağlebîler'in hiç bir askeri harekatta bulunmaması, Rüstemîler'in gücünü ortaya koymaktadır⁹⁰.

İbn Sağır, onun döneminin refah ve bolluk dönemi olduğunu bildirmektedir⁹¹. Vercilânî de "Büyük bir ilim adamı olan Eflah, ilim adamlarına büyük değer verir, onlarla bir araya gelerek ilmi sohbetlerde bulunurdu" demektedir⁹².

Eflah 258/872 yılında öldüğünde oğlu Ebû Bekîr'e içeride ve dışarıda güçlü ve itibarlı bir devlet bıraktı.

Ebû Bekîr b. Eflah (258-....?/871....?) dönemi Rüstemî Devleti'nin zayıflama dönemi olarak kabul edilmektedir. İmam Ebû Bekîr'in ataları büyük bir ferasetle, devleti oluşturan Berberî kabileleri bir arada tutmayı başardıkları halde, İmam Ebû Bekîr onları barış içinde bir arada tutamamış ve onları yeterince kontrol edememiştir. Şemmahî onun zayıf karakterli olduğunu, ileri görüşlü olmadığını belirtmektedir⁹³. Zevk ve eğlence düşkünü olan İmam Ebû Bekîr ve dönemine İbadî kaynaklar fazla yer vermemektedirler⁹⁴.

85. Vercilânî, 135.

86. Vercilânî, 137-143; ed-Dercînî, I, 78; Reşid Abdullah el-Cemîlî, 190.

87. ed-Dercînî, I, 80; Reşid Abdullah el-Cemîlî, 190.

88. İbnu'l-Esîr, VI, 455; Muhammed İsmail, 108; Reşid Abdullah el-Cemîlî, 192.

89. İbnu'l-Esîr, VI, 455; Reşid Abdullah el-Cemîlî, 192.

90. Reşid Abdullah el-Cemîlî, 192.

91. İbn Sağır, 267.

92. Vercilânî, 135.

93. Şemmahî, *Kitabus-Siyer*, s. 26 dan Behhâz İbrahim Bekîr, 123.

94. Vercilânî, onun dönemini üç satır ile geçiştirmektedir bkz. Vercilânî, 143.

Ebû Bekîr döneminin en önemli olayı İbnu'l-Urfe isyanıdır. Zengin ve güçlü bir şahsiyet olan İbnu'l-Urfe, İmam Ebû Bekîr ile sıhrî bağ kurarak onun zayıf kişiliğinden istifade etti. Görünürde devlet başkanı Ebû Bekîr olmakla beraber aslında devlet İbn Urfe tarafından idare edilmektedir⁹⁵.

Öte yandan Hacc amacıyla Mekke'ye giden ve orada esir edilerek Bağdat'ta uzun yıllar hapsedilen⁹⁶ Muhammed b. Eflah, kardeşi Ebû Bekîr'in imamete getirilişini devletin çıkarları açısından olumlu bulmamış olmasına rağmen, ülkesine geri döndüğünde hiç bir isyan girişiminde bulunmadı⁹⁷.

Ancak yurda döndükten sonra devlet işleriyle ilgilenmeye başladı. Muhtemelen bu nedenle İmam Ebû Bekîr ile İbnu'l-Urfe'nin arası açıldı. Ancak Ebû Bekîr İbn Urfe'yi değil kardeşini tercih edip, onu öldürttü. Rüstemî Devletinde ilk siyasi katli olan İbn Urfe'nin öldürülmesi, bu katli destekleyen ve karşı olan kabileler arasında savaşılar varan bir mücadele başlattı. Tahert'e hakim olmak isteyen kabileler arasında -özellikle Levvate ile Hevvar kabileleri arasında- kanlı savaşlar meydana geldi ve daha sonra Araplar ile Arap olmayanlar arasındaki bir savaşa dönüşmüş oldu⁹⁸. Bu savaşlara Ağlebîler de bazı muhalif gurupları destekleyerek müdahil oldular⁹⁹. Savaşlardan yorgun düşen halk, Ebû Bekîr b. Eflah'ı görevden alarak, 261/874 yılında Rüstemî ailesinden Eflah'ın oğlu Muhammed b. Eflah'a giderek onu imam seçtiler ve biat ettiler¹⁰⁰.

Ebû Bekîr'in hallinden sonra kendisine 261/874'de biat edilen Ebû'l-Yakzân Muhammed b. el-Eflah (261-281/874-894), tabiri caiz ise bir enkaz devralmıştı. Başkent Tahert isyancıların eline geçmişti. Devleti oluşturan kabilelerin birbirleriyle savaşları devam ettiği gibi bunların bir çoğu da yeni imamı tanımıyorlardı. İç barışı sağlamak için bu kabileler ile uğraşmak gerekiyordu. İmam Ebû'l-Yakzân, duruma uzun uğraşlar sonunda ancak yedi yılda hakim olabildi¹⁰¹. İsyancılar bastırıldı. Ülkede genel af ilan edildi. Devleti oluşturan kabilelerin yeniden devlete bağlanmaları sağlandı. Bu kabilelerin hepsiyle anlaşmalar yapıldı. İmam, 268/881 yılında, yani imamete getirilişinin üzerinden yedi yıl geçtikten sonra devletin başkenti Tahert'e girebildi¹⁰².

95. İbn Sağîr, 276.

96. Ebû'l-Yakzân Muhammed b. Eflah hacca gitmek amacıyla Kuzey Afrika'dan ayrıldı, Mekke'de Abbasî halifesi Vâsıkbillah'ın Mekke valisi tarafından tutuklanarak Bağdat'a gönderildi ve hapsedildi. Uzun süre hapiste kaldıktan sonra salı verilince ülkesine geri döndü. Bkz. Vercilânî, 143; ed-Dercîni, I, 83; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 190.

97. Vercilânî, 144.

98. İbn Sağîr, 282.

99. Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 193.

100. İbn Sağîr, 285; ed-Dercîni, I, 83.

101. İbn Sağîr, 285.

102. İbn Sağîr, 286.

Ebû'l-Yakzân, Tahert'e girdikten sonra ilk icraat olarak tüm kabilelerin üzerinde ittifak ettikleri Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Şeyh'i kadılık görevine atadı. Böylece bütün kabileleri yeniden devlet yönetimine katmış oldu. Onun savaştan kabileleri affetmesi, onları muahaze etmemesi ve atamalarda onlara danışarak devletin iç barışını korumaya çalışması halk arasında büyük bir memnunluk yarattı¹⁰³. Devlet yeniden güçlü ve yekpare bir hale getirildi. Azledilen eski İmam Ebû Bekîr ise hiç bir isyan teşebbüsüne başvurmaksızın hayatının geri kalan günlerini kardeşi -yeni imam- Ebû'l-Yakzân'ın yönetimindeki Tahert'te geçirdi. Ebû'l-Yakzân'ın imamet günleri devletin kurucusu Abdurrahman'ın imamet günlerini andırmaktadır¹⁰⁴. Ebû Yekzân'ın yirmi yıllık imamet dönemi bir çok başarının yaşandığı bir dönemdir. İbn Sağîr onun imametine yetiştiğini, onu gördüğünü söylemekte ve onun son derece adil, müttaki ve zahid bir yönetici olduğunu bildirmektedir¹⁰⁵.

Vercilânî ve ed-Dercînî, "*Büyük bir alim olan Ebû'l-Yakzân Muhammed b. Eflah'ın muhtelif alanlarda yazılmış çokca eseri mevcuttur*" demektedir ancak bu eserlerin isimlerini ve hangi alanda yazıldıklarını belirtmemektedirler¹⁰⁶.

Bu dönemde Rüstemîler, kuzeydeki Ağlebîler'e ve batıdaki Tolonoğullarına kendilerini kabul ettirdiler. Ağlebî devletindeki kimi muhalif gurupları destekleyerek isyanlar çıkardılar. Böylece onların kendi devletlerinin iç işlerine müdahale etmelerini engellediler. Sınır bölgelerine akınlar düzenleyen Tolonoğullarına karşı da mücadele ederek onları uzaklaştırmayı başardılar¹⁰⁷. Endülüs Emevî Devleti ile ilişkiler daha da geliştirildi. İbn İzârî, Ebû'l-Yakzân'ın yaptığı tüm işlerle ilgili olarak Endülüs Emevî Halifesi Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hâkem'e bilgi verdiğini bildirmektedir¹⁰⁸.

Ebû Yakzân'ın, Künyesi Ebû Hâtem olan Yusuf, Ebû Hâlid, Abdulvehhab ve Vehb adında oğulları vardı¹⁰⁹. 281/294 yılında ölen Ebû Yakzân'ın yerine oğlu Ebû Hâtem Yusuf geçti¹¹⁰.

Ebû Yakzân ölünce halk tabakası, zanaatkarlar ve onları destekleyenler bir araya gelerek, kabile reislerine danışmadan, küçük yaşta olan oğlu Ebû Hâtem Yusuf b. Ebû'l-Yakzân Muhammed'i (281-294/894-906) imam ilan ettiler. Ebû Hâtem küçük yaşta olması nedeniyle devleti yönetecek konumda değildi. Devlet, Gazzale adındaki annesi tarafından yönetilmeye başlandı¹¹¹.

103. İbn Sağîr, 286-287.

104. Vercilânî, 144; ed-Dercînî, I, 83.

105. İbn Sağîr, 289; Vercilânî, 144.

106. Bkz. Vercilânî, 144; ed-Dercînî, I, 84.

107. Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 193.

108. İbn İzârî, I, 75; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 195.

109. İbn Sağîr, 297.

110. İbn Sağîr, 298; Vercilânî, 145; ed-Dercînî, I, 84.

111. İbn Sağîr, 298.

Rüstemî Devletinin Yıkılışı

Ebû Yakzân'ın ölümünden sonra Rüstemî Devleti'ni, İbn Haldun'un, devletleri de bireylere benzetip "*doğarlar, gelişirler, yaşlanırlar ve ölürlər*" şeklindeki özdeyişi ile formüle edersek bu dönemin Rüstemî Devleti'nde de, yok olup giden bir çok devlette olduğu gibi, hükümdar aile fertleri arasında iktidar mücadelesi başladı. Bu mücadele devletin gerileme sürecine girmesine neden oldu. Ebû Hâtem'in on iki yıllık iktidarı müddetince kendisiyle amcası Yakub arasında sürekli iktidar kavgası yaşandı. Yakub, Ebû Hâtem'e isyan etti, aralarında çıkan savaş sonucunda Yakup, Tahert'e hakim oldu¹¹², bu hakimiyeti yaklaşık olarak dört yıl kadar sürdürdü. Ebû Hâtem ise Tahert'i terk edip kuzeye çekilmek zorunda kaldı¹¹³. Yakup 286/899 yılında ancak duruma hakim olabildi. Bu çekişme beraberinde Tahert'teki diğer kabileler üzerinde bir iktidar boşluğu yaratarak onların da birbirleriyle sürtüşmelerine sebep oldu¹¹⁴. Devletin bünyesinde barınan Gayri Müslimler ve Maliki, Şii, Mu'tezile, Nukkariye, Vehbiye¹¹⁵ Halefiye¹¹⁶ ve Sufriye gibi mezhepler birbirleriyle mücadele etmeye, hatta savaşmaya başladılar¹¹⁷. Devletin kuruluşunda ve gelişiminde önemli rol oynayan Iraklı Haricîler -özellikle Kûfeliler-Rüstemîlerden ümitlerini kesmiş olmalı ki Abbasîler'e destek verdiler, onlarla ittifak kurdular ve Rüstemîler'e karşı mücadele ettiler¹¹⁸.

Ebû Hâtem, duruma hakim olmasından kısa bir süre sonra, kardeşi Yakzân b. Ebû'l-Yakzân'ın oğullarından biri tarafından öldürüldü. Tahta geçen Yekzân b. Ebi'l-Yakzân'ın imam Ebû Hâtem'i öldüren oğlunu cezalandırmadan, onun tahtına oturmasını, İbâdiler gasp olarak değerlendirdiler ve onun yanında yer almayı suçuna iştirak olarak algıladılar.

İktidarı ele alan maktul imamın kardeşi Yakzân b. Ebi'l-Yakzân (.../297) devleti toparlayamadı. Bu esnada, yani 296/909 yılında Tahert ve yöresinde Şii *dailer* görülmeye başladı. Kısa bir süre sonra da önemli bir kuvvetin başında Ebû Abdullah eş-Şii, Tahert'in dışında konaklayarak, Yakzân'ın ailesiyle beraber Ebû Abdullah'a gelmesini istedi. Kurtulurum ümidiyle ailesiyle beraber Ebû Abdullah'a giden Yakzân, Ebû Abdullah'ın emriyle öldürüldü. Tahert'e giren Şiiler şehri yakıp yıktılar, ekinleri tahrip ettiler, insanları öldürdüler. Kaynaklarımızın belirttiğine göre Tahert'ten kaçıp kurtulanlar müstesna hiç kimse sağ bırakılmadı. Ma'sume Kütüphanesinden matematik, astronomi dair bazı eserler alındıktan sonra kütüphane ya-

112. İbn Sağîr, 303-304.

113. İbn Sağîr, 306.

114. Bkz. İbn Haldun, 114, 118.

115. Yezid b. Fendin ile İmam Abdulvahhab arasındaki mücadelede İmam Abdulvahhab'ın tarafını tutanlara da bu isim verildi. Bkz. Ahmet Ağırakça, I, 284.

116. Halef b. Semh'in taraftarları olup İbâdîlerin bir koludur.

117. İbn Sağîr, 299-304.

118. Reşid Abdullah el-Cemîlî, 190.

kıldı. Şiiler muhtemelen bu davranışlarıyla Hz. Ali'nin katilleri olarak gördükleri Haricîlerden onun intikamını almış olduklarına inanmaktaydılar.

Şiiler devletin sınırlarında görüldükleri zaman İbadîler Yakzân b. Ebi'l-Yakzân'la beraber hareket etmeyerek onu yalnız bıraktılar. Yakzân'ın Ebû Abdullah'a gidip teslim olmasının altında iktidarını koruma gayreti olduğu kadar İbadîler tarafından kendisine uygulanan bu *beraatin*¹¹⁹ de azımsanamayacak kadar önemli etkisi vardır. İbadîlerce yalnız bırakılan ve destekten mahrum edilen Yekzân iktidarından olduğu gibi Rüstemîler de tarihe karışmış oldu.

Böylece, Rüstemî Devleti yüz otuz yıl yaşadıktan¹²⁰ sonra Fatimî halifeliğini kuracak olan Ebû Abdullah eş-Şîî tarafından yıkıldı¹²¹.

Rüstemîler Devletinde Kültür ve Medeniyet

Ticaret: Tahert'in kurulmasından sonra yerli ve yabancı tacirlere verilen imtiyazlarla Rüstemîler, Kuzey Afrika'nın ticaret merkezi haline geldiler. Rüstemîler'in, başta komşuları İdrisîler, Ağlebîler¹²², Midarîler¹²³ olmak üzere bir çok ülke ile ticarî anlaşmalar yaptığına dair kaynaklarımızda bilgiler mevcuttur. Sahil ile Orta Afrika'nın ticaret yolu üzerinde olan Rüstemî Devletine¹²⁴ Sudan, Endülüs, Fas, Kayrevân ve Sicilmâse'den ticarî kabileler gelir, burada mallarını satar, ihtiyaç duydukları malları satın alırlardı¹²⁵.

Rüstemî tacirler Endülüs'ten şeker kamışı, keten, pamuk ithal ederlerken, Orta Afrika'ya keten, yün ve ipek elbiseler, cam mamulleri, porselen ev eşyaları, itriyat çeşitleri satarlardı. Sudan ve Gana'dan daha çok altın, deri ve köle getirirlerdi¹²⁶. Güney ticaretinin merkezi Rüstemîlerin Vercilân kenti idi¹²⁷. Bu kent aynı zamanda Rüstemî Devletinin de en önemli ekonomi merkezi idi. İbn Sellâm el-İbâdî'nin anlattıkları ışığında Rüstemî tacirlerin kültür ve irfan merkezi olarak kabul ettikleri Basra

119. İbadîlerdeki Beraatin ne kadar etkili olduğuna dair Bkz. Sabri Hizmetli, "İbadîlerde Velayet ve Beraet", *A.Ü.İ.F.D.* Sayı 28.

120. Yakut, II, 8.

121. ed-Dercîni, I, 44

122. Ağlebîler ile Rüstemîler arasında ciddi anlaşmazlıklar ve savaşlar meydana gelmiş olmasına rağmen Kayrevân ile Tahert arasında ticarî ilişkiler devam etmekteydi. Bkz. Behhâz İbrahim Bekîr, 190

123. Sufriyye mezhebine mensup olan Midrârîler ile Rüstemîler arasında iyi ilişkiler mevcuttu. Bu ilişkinin temelinde iki devlet yöneticileri arasında kurulan sıhri bağ da etkili olmuş olmalıdır. Zira Abdurrahman b. Rüstem'in kızı Midrariler'in imamı el-Yesu, b. Ebû'l-Kasım'ın oğlu ile evliydi. Bkz. Reşid Abdullah el-Cemîlî, 195.

124. Reşid Abdullah el-Cemîlî, 188.

125. Seyyid Abdulaziz Sâlim, 491; Behhâz İbrahim Bekîr, 224, 227, Cemalettin Erdemci, 62.

126. Seyyid Abdulaziz Sâlim, 491; Behhâz İbrahim Bekîr, 204.

127. Seyyid Abdulaziz Sâlim, 491.

Hicaz ve Mısır'a gidip geldiklerini ve buralarla sadece ticârî değil, kültürel bir takım ilişkilerin de kurulup sürdürülmesinde rol oynadıklarını söyleyebiliriz¹²⁸.

Endülüs Emevî Devleti, Şîî İdrisîler ile Abbasîlere bağlı bir devlet olan Ağlebîler arasında anlaşmazlık bulunduğu için Rüstemîler ile daha iyi ilişkiler kurma gereği hissetmiştir. Bundan dolayı Rüstemîler de, Midrârîler hariç, yöredeki diğer devletler ile iyi ilişkiler kuramadıkları için Endülüs Emevî devleti ile dostane ilişkiler kurmuşlardır. Endülüslü tacirler ülkelerinden bir takım mallar getirir ve buralarda satarlardı. Buna mukabil, buradan zeytin, zeytin yağı, küçük ve büyük baş hayvan, Sudan ve Gana'da üretilen tekstil, altın, fildişi, deri vb. ticari eşyayı Endülüs'e götürürlerdi¹²⁹. Tahert'in dört kapısından birinin adının Bâbu'l-Endelüs (Endülüs Kapısı) olması da bu iki devletin iyi ilişkilerine işaret etmektedir¹³⁰.

Devlet gelirlerinin önemli bir kısmını da tarım gelirleri oluşturmaktaydı. Kuzey Afrika'nın bu bölgesinde bulunan vadiler¹³¹ ve vahalar, Vandallar ve Bizans döneminden beri birer tahıl ambarı idi¹³². Tahert kentinin kurulduğu bölge, geniş otlaklara ve sulak arazilere sahip olmasından dolayı hayvancılığa ve tarıma son derece elverişli bir bölge idi¹³³. Burada yetişen tarımsal ve hayvansal ürünler bölge dışına da pazarlanmaktaydı. Endülüs Emevî Devletine bu ürünlerden başta zeytin ve zeytin yağı olmak üzere küçük ve büyük baş hayvan ihraç edilmekteydi¹³⁴.

Tahert, kuzey Afrika'daki küçük sanayinin merkezlerinden biriydi. Burada kılıç, ok, yay, zırh gibi silahlar, deri mamulleri, dokuma, kumaş boyayan atölyeler mevcuttu¹³⁵. Bu atölyelerin bir çoğu Irak, Kayrevân ve Endülüslü zanaatkarlara aitti¹³⁶. Ticarete önem veren Rüstemîler'de tüccar ve zanaatkarlar söz sahibi idiler. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İbn Sağîr bunların İmam Ebû'l-Hattâb'ı 281'de imamete getirdiklerini ifade etmektedir¹³⁷.

128. Behhâz İbrahim Bekîr, 199.

129. Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 195; Seyyid Abdulaziz Sâlim, 491; Behhâz İbrahim Bekîr, 198, 199, 213, 224.

130. ed-Dercîni, I, 42; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 195.

131. Bu vadilerin en ünlüleri şunlardır: Tahert'in güney tarafındaki Vadiu'l-Şelef, Vadiu'l-Mina; Sufcec Dağının eteğindeki Vadiu Ayni Sufcec; bu vadi, Sufcec dağının eteğinden başlayarak doğruya doğru uzanmakta, Vadi'ul-Fer'a ile birleşmekteydi. Kansa Vadisi, Vadiyu Vahş. Bu vadilerin yanı sıra çölün ortasında vahalar da mevcuttur. Bu vahaların en ünlüsü ise hurması ve zeytini ile ünlü olan Vercilân vahasıdır. Bu vadi ve vahalarında hububat ekiminin yanı sıra bol miktarda meyve de yetişmekteydi. Bu meyvelerden özellikle ayva ve hurma yörede ün sahibiydi. Geniş bilgi için bkz. Seyyid Abdulaziz Sâlim, *Tarihu'l-Mağrib fi'l-Usuri'l-İslâmî*, (İskenderiye, 1982), 490.

132. Behhâz İbrahim Bekîr, 142.

133. ed-Dercîni, I, 42; Behhâz İbrahim Bekîr, 144.

134. Behhâz İbrahim Bekîr, 163, 165, 198; Cemalettin Erdemci, 62.

135. Kumaş boyama işleri Yahudiler tarafından yapılmaktaydı. Bkz. ed-Dercîni, II, 303.

136. Behhâz İbrahim Bekîr, 165.

137. İbn Sağîr, 299.

İlim: Rüstemîler'in başında bulunan imamlar aynı zamanda devletin ileri gelen alimleri idiler¹³⁸. İmamların alim olmaları Tahert'in önemli bir ilim merkezi haline gelmesini ve halkın ilme ilgi duymasını sağlamıştır. Halk, genelde camilerde kurulmakta olan ilim meclislerine katılmakta, ilim tahsil etmeleri için imamlardan sürekli teşvik görmekteydi. Bunun yanı sıra o dönemde eşine ender rastlanan ilim kurumları da vardı. Örneğin İbn Sellâm el-İbâdî'nin aktardığına göre Tahert'te 500 öğrenciyi ders veren bir medrese mevcuttu¹³⁹. Gerek mescitlerde gerekse bu medreselerde sadece dini ilimler okutulmaz, pozitif ilimler de okutulurdu.

Bu imamlardan ilki olan Abdurrahman b. Rüstem, döneminin en büyük alimlerinden biri idi. Dini ilimler, dil ve astronomi ilimlerinde derin bir bilgiye sahip olan Abdurrahman'ın, tefsir alanında yazılmış, günümüze gelmeyen bir eseri de mevcuttur¹⁴⁰. Kendisinden sonra imamete geçen İmam Abdulvahhab döneminde Tahert'te büyük bir kütüphane kuruldu, Abdulvahhab, Irak yöresine görevliler göndererek kitaplar satın aldırdı¹⁴¹. Bu kitaplar ülkedeki kütüphaneler aracılığıyla halkın istifadesine sunuldu. Daha çok hukuk konularına ilgisi bulunan İmam Abdulvahhab, Kuzey Afrikalı alimlerin fetvalarını içeren *Mesâilu Nefusa* adında bir de eser yazdı¹⁴². Aynı zamanda döneminin büyük şairlerinden biri olan imam Eflah ise dini ilimlerin yanı sıra matematik ve astronomiye ilgi duymaktaydı¹⁴³. Dolayısıyla bu devlette dini ilimler kadar pozitif ilimler de yayıldı¹⁴⁴.

Bu faaliyetlerin sonucunda Tahert büyük bir ilim merkezi haline geldi. Tahert'teki *Ma'sume* kütüphanesinde 300.000 cilt dolayında kitap bulunduğu rivayet edilmektedir. Tahert kütüphanesi sahip olduğu bu kitaplarla gerek doğudaki, gerekse de batıdaki bir çok büyük ilim merkezinde bulunan kütüphaneleri geride bırakmaktaydı. Ülkenin diğer kentlerinde de kütüphaneler mevcuttu; Şurus kentinde binlerce cilt kitaba sahip bir kütüphanenin bulunduğu rivayet edilmektedir¹⁴⁵. Bu kütüphaneler Kuzey Afrika'yı kasıp kavuran Fatımî istilası esnasında yok edildi. Kütüphanelerden astronomi, matematik gibi pozitif bilimlere ait bazı kitaplar alındı, geri kalan kitaplar ise yakıldı¹⁴⁶.

138. ed-Dercîni, I, 56; Seyyid Abdulaziz Sâlim, 488; Behhâz İbrahim Bekîr, 265 vd.

139. İbn Sellâm, el-İbâdî, 134.

140. Behhâz İbrahim Bekîr, 265.

141. ed-Dercîni, I, 56; Vercilânî ise Basra Haricilerinin Kuzey Afrikalı kardeşleri tarafından gönderilen bu paralar ile kalem, divit, kağıt gibi yazı malzemeleri aldıklarını ve gerekli gördükleri kitapları istinsah ederek Kuzey Afrika'ya gönderdiklerini bildirmektedir. Bkz. Vercilânî, 65.

142. İbn Sağîr, 255; Abdulaziz Sâlim, 488; Behhâz İbrahim Bekîr, 267.

143. Ed-Dercîni, I, 83; Behhâz İbrahim Bekîr, 269.

144. Tahert ve yöresinde ün yapmış olan bu bilginler için ed-Dercîni'nin Tabakat'ına bakınız. O, bu eserinde bunların biyografileri ile ilgili bilgiler sunmaktadır.

145. Bahhâz İbrahim Bekîr, 289.

146. Abdulaziz Sâlim, 490; Behhâz İbrahim Bekîr, 289.

Tahert'in -özellikle pozitif bilimlerde- böylesi büyük bir ilim merkezi haline gelmesinde Endülüs Emevî Devleti ile kurduğu iyi ilişkilerin önemli etkisi olmuştur. Rüstemî Devletinden bazı ilim adamları Endülüs'e gidip geldikleri gibi, Endülüs'ten de bazı ilim adamları da Tahert'e gelirlerdi¹⁴⁷. Tahert, adeta Doğu kültürü ile Batı kültürünün birleştiği bir yoldu. Muhtemelen Endülüslü bilginlerin bir kısmı doğuda yazılmış kitapları buradan tedarik etmekteydiler. Tahert'teki Ma'sume kütüphanesindeki pozitif bilimler ile ilgili eserlerin bir çoğu da Endülüs'ten getirilmiş olmalıdır.

Bir çok mezhep mensubunun yaşamakta olduğu Rüstemîlerin başkenti Tahert'te, o dönemde *doğu* ile mukayese edildiğinde mezhep kavgalarının ciddi bir şekilde yaşanmadığı görülecektir¹⁴⁸. Hatta bazen bu mezheplere mensup olan bilginler bir araya gelir, halka açık tartışmalar yapılırdı¹⁴⁹. Bu tartışmalarla kimin haklı olduğunun belirlenmesinden ziyade kimin ne iddia ettiğinin ortaya çıkması hedefleniyordu. Tartışma sonunda kimse kimseyi suçlamadan oradan ayrılabilirdi. Sünni bir tarihçi olan ve o dönemde yaşayan İbn Sağır, İbâdîler ile Mü'tezîle arasındaki böylesi bir tartışmayı bize aktarmaktadır¹⁵⁰. Mezhepler arasındaki ihtilafın fazla derin olmadığını, yüzeysel olduğunu bize gösteren bir başka olay da mezhebine bakılmaksızın alim olarak kabul edilen şahıslardan, her mezhep mensubunun dersler alması ve fetvalarına baş vurmasıdır¹⁵¹. Bu durum Rüstemî devletinin farklı fikir ve görüşlere karşı uyguladığı hoş görüyü göstermektedir.

Kurumlar

İmamet: Devlet başkanı olarak imam, "Emiru'l-Mü'minin" olduğu gibi, ordu komutanı, ülkenin yöneticisi, beytü'l-malda tasarruf yetkisine sahip, en büyük kadı ve en büyük muhtesib idi. O, devleti ve vatandaşları Allah'ın emirleri doğrultusunda idare etmekle mükellef idi¹⁵².

Devletin ilk dönemlerinde ve Ebû Yakzân devrinde imam, devlet işlerinden yalnız başına sorumlu olmakla beraber, devleti ilgilendiren her konuda halka danışır, öyle karar verirdi. Halk, namaz zamanında mescidde toplanır, namazdan sonra dağılmaz, devlet işlerini dinler, fikirlerini beyan ederdi¹⁵³. Ancak bu gelenek devletin sonlarına doğru bozulmuş, halk yönetime katılamaz olmuştur.

Daru'd-Duyûf: Bu kurumlarda dışarıdan gelmiş olan yabancılar ağırlanır, ihtiyaçları giderilirdi. Devletin kontrolündeki *Daru'd-Duyûf* la-

147. Reşid Abdullah el-Cemîlî, 195.

148. Bkz. ed-Dercîni, I, 43.

149. İbn Sağır, 292.

150. Bkz. İbn Sağır, 290; ed-Dercîni, I, 57-64.

151. İbn Sağır, 292-293.

152. Muhammed Vulid Dâdâh., 26.

153. İbn Sağır, 240-242.

rın korunması, bakımı ve masrafları devlet tarafından karşılanırdı. Mahallelerde bulunan, kabilelere ait daru'd-duyûflar ise bu kabileler veya mahalle sakinleri tarafından korunup gözetilmekteydi¹⁵⁴. Muhtemelen bu gelenek Kûfe'den buraya göçen İbâdîler tarafından Kuzey Afrika'ya taşınmıştır¹⁵⁵.

Daru'z Zekatlar: Doğuda görmediğimiz bu kurum beytu'l-malden farklı bir işleve sahipti. Düzenli olarak toplanan zekatlar burada korunurdu, devlet giderlerine harcanmaz, ihtiyaç sahiplerine dağıtılırdı¹⁵⁶. Fey, ganimet, harac, uşûr gibi gelirler ise beytu'l-malde toplanır ve devlet giderleri için harcanırdı¹⁵⁷. Devlet reisi beytu'l-maldan kendisi ve ailesi için harcamada bulunamazdı¹⁵⁸.

Hisbe Teşkilatı: Rüstemî devletinin en düzenli kurumlarından biri olan Hisbe teşkilatının, tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemekle beraber İmam Ebû Bekîr'in imameti döneminde kardeşi Ebû'l-Yakzân Muhammed b. Eflah bu kurumu yeniden düzenlemiş ve işlerlik kazandırmıştır. Bağdat'ta uzun yıllar esir olarak kalmış olan ve oradaki devlet düzeni ve işleyişi hakkında bilgiler edinen Ebû'l-Yakzân b. Muhammed, muhtemelen bu kurumu yeniden düzenlerken Bağdat'taki Hisbe teşkilatının işleyişini örnek almıştır. Ebû'l-Yakzân'ın kurumu yeniden yapılandırmasından hareket eden bazı çağdaş araştırmacılar bu kurumun Ebû'l-Yakzân Muhammed b. Eflah tarafından kurulduğu sonucuna varmışlardır¹⁵⁹. Ancak ticarete bu kadar önem veren bir devletin ticaret ile yakından ilişkisi bulunan böyle bir kurumu devletin son yıllarında kurmuş olma ihtimali zayıf görünmektedir.

Muhtesibin Tahert çarşısı içinde konağı bulunur, başta çarşıdaki ölçü ve tartılar olmak üzere, çarşının düzeni ve işleyişi ile ilgilenirdi¹⁶⁰. Muhtesib doğrudan imama karşı sorumlu idi. Kendisine bağlı olarak görev yapan kurumun en üst sorumlusu idi¹⁶¹.

Sonuç

Haricîler, Hz. Ali ve Emeviler döneminde kendilerine karşı takip edilen sert siyaset nedeniyle doğuda tutunamayarak devlet otoritesinin tam kurulamadığı Kuzey Afrika'ya -bugünkü Libya'ya- geçerek burada ilk Haricî devlet olan Rüstemîleri kurdular.

154. İbn Sağîr, 293; Vercilânî, 108.

155. Kûfe'deki Daru'd-duyûflar ile ilgili olarak bkz. M. Mahfuz Söylemez, Kuruluşundan Emevîlerin Sonunda Kadar Kûfe Şehri'nin Siyasi Tarihi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995, 25.

156. İbn Sağîr, 248.

157. Behhâz İbrahim Bekîr, 243.

158. Behhâz İbrahim Bekîr, 244.

159. Bkz. Behhâz İbrahim Bekîr, 247.

160. Behhâz İbrahim Bekîr, 196.

161. İbn Sağîr, 288.

Rüstemîler'in resmi mezhebi olan İbâdîlik Haricîliğin en ılımlı kolunu oluşturmaktaydı. Rüstemî ibâdîliği kendileri dışındaki müslümanları tekfir etmemeye çalışan nadir Haricî fırkalardan biridir¹⁶². Bu fırkanın başta Irak, Hicâz, Hadramevt, Yemen, Ummân, İran, Mısır ve Kuzey Afrika olmak üzere, İslam aleminin bir çok yerinde taraftarı mevcuttu¹⁶³. Hatta devlette zuhur eden ve çözümünde güçlük çekilen bir takım meselelerin çözümü için bu bölgelerde yaşayan alimlere başvurulurdu¹⁶⁴. Bu durum bunların diğer İbâdîler ile sürekli ilişkide olduklarını göstermektedir. Rüstemî ibâdîler bu fikirleriyle Haricîlerin diğer fırkalarından -özellikle Necadât ve Ezarîka gibi katı Haricî mezheplerden- ayrılmaktadır.

Bir çok etnik unsurdan oluşan Rüstemî devletinin vatandaşları, kabileler halinde yaşamaktaydı. Hatta Doğudan buraya gelen Araplar ve İranlılar ile Kayrevân taraflarından gelen Berberîler de bu özelliklerini korudular. Kendilerine özgü mahalleler, çarşılar ve mescitler inşa ettiler. Doğudaki tüm geleneklerini burada da sürdürdüler¹⁶⁵. Bu kabileler arasında sürekli barış hakim olmamış, zaman zaman sürtüşmeler ve savaşlar da yaşanmıştır.

Endülüs ile doğu arasında köprü görevi görmüş olan Rustemîler, burada yazılmış olan eserlerin doğuya, orada yazılan eserlerin de Endülüse geçmesine aracılık yaparak, doğuda pozitif bilimlerin, Endülüste ise dini ilimlerin gelişmesinde önemli rol oynadılar.

Sahil ve sahra ticaret yolu üzerinde kurulmuş olan Rüstemîler, Kuzey Afrika ticaretinin önemli bir bölümünü ellerinde tuttular.

Rüstemî Devleti'nin Fatimîler tarafından yıkılmasından sonrada İbâdîler varlıklarını günümüze kadar devam ettirmeyi başardılar. Bugün Cezayir, Libya, Tunus ve Fas'ta önemli sayıda İbâdînin yaşadığı bilinmektedir.

162. Muhammed Vulid Dâdâh, 26.

163. Muhammed Vulid Dâdâh, 26; Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 188.

164. Bkz. İbn Sağîr, 255.

165. Reşîd Abdullah el-Cemîlî, 188.